Floarea Vîrban

DESPRE DEMNITATEA FILOLOGIEI: ARTA DE A FACE LUCRURILE *LENTO*

> Philologie nämlich ist jene ehrwürdige Kunst, welche von ihrem Verehrer vor Allem Eins heischt, bei Seite gehn, sich Zeit lassen, still werden, langsam weden –, als eine Goldschmiedekunst und -kennerschaft des Wortes, die lauter feine vorsichtige Arbeit abzuthun hat und Nichts erreicht, wenn sie es nicht *lento* erreicht.
>
> (Nietzsche, *Morgenröthe*, 1886, § 5.)

Tindem să creăm ierarhii, să considerăm un domeniu al cunoașterii mai important decât altele. Fără a minimaliza importanța niciunui domeniu, trebuie să admitem că filosofia și filologia sunt piloni fundamentali ai cercetării. Fără filosofie, filologia, ca de altfel orice știință, e lipsită de întemeiere și finalitate, dar fără filologie, filosofia e goală. Prin asta nu înțeleg că toți ar trebui să-l citim pe Aristotel sau pe Hegel (deși am avea cu toții de câștigat) sau că ar trebui să devenim experți în filologie (ceea ce, din nou, n-ar strica nimănui), ci doar că cercetarea presupune atât atitudinea filosofică, cât și pe cea filologică. Ca și filosofia, filologia transcende cadrul îngust al unei discipline, este, cum ziceam cu douăzeci de ani în urmă, prin natura ei, cercetare transdisciplinară (Vîrban 2006). Cel puțin aceasta este concluzia la care am ajuns eu, bazându-mă pe propria mea experiență, dar mai ales inspirată de ideile unor mari filosofi, precum Vico, Kant sau Nietzsche, și de exemplul unui filolog de excepție pe care am avut șansa să-l cunosc – Alexandru Mareș. Filosofia și filologia sunt forme de manifestare a artei critice, a gândirii critice, iar imperativul categoric al unei astfel de arte/gândiri este acela de a face lucrurile *lento.*

1. Filologie sau filosofie? Și una și alta

Mi-au trebuit mai mult de 30 de ani ca să înțeleg de ce iubeam în egală măsură filologia și filosofia și ca să știu ce să le răspund celor care mă întrebau cum era posibil să mă mai intereseze filologia după ce citisem atât de multă filosofie. Culmea este că eu, cu cât citeam mai multă filosofie, cu atât mai mult apreciam filologia. A fost cumva o întâmplare faptul că filologia și filosofia mi-au intersectat existența. Dar, odată cunoscute, a fost imposibil să mai renunț la ele.

Ziceam că mi-au trebuit peste 30 de ani ca să înțeleg de ce. Știam de ce-mi plăcea filologia, știam de ce-mi plăcea filosofia, dar nu vedeam legătura dintre ele,

LR, LXXV, nr. 2–3, p. 551–561, București, 2026

DOI: 10.59277/LR.2026.2-3.27

pur și simplu fiindcă nu mă gândisem niciodată la asta, nu mă gândisem la ele împreună. Știam că fiecare în parte era o formă fundamentală de cercetare, dar nu mă gândisem niciodată că una ar fi fost indispensabilă celeilalte, adică nu mă gândisem la faptul că cercetarea fundamentală le presupune pe ambele.

Am avut norocul de a învăța filologie de la Alexandru Mareș, cel mai mare filolog român contemporan. Am fost colegi de birou, în cadrul sectorului de Limbă literară, filologie și poetică, la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti" al Academiei Române din București, timp de opt ani, mai întâi la sediul vechi, apoi la cel nou, din Casa Academiei, pe Calea 13 Septembrie. A fost mai mult decât un noroc, a fost o binecuvântare. Cum zicea Gabriel Liiceanu, anumiți oameni nu ne traversează întâmplător destinul. Pentru mine, întâlnirea cu Alexandru Mareș a fost chiar întâlnirea cu filologia, în toată complexitatea și frumusețea ei. Când filologia are de-a face cu textele vechi, avem de-a face cu forma ei cea mai profundă și, în același timp, cea mai înaltă. Cu mintea de acum n-aș pierde o secundă, aș pune întrebări, aș înregistra răspunsurile, le-aș repeta ca să nu le uit, le-aș împărtăși cu alții ca să fiu sigură că n-o să se piardă nimic.

Unul dintre motivele pentru care m-am îndrăgostit a doua oară de Giambattista Vico, în 2025, (prima oară a fost în 1998, când l-am citit pentru prima dată, în mod sistematic, la recomandarea lui Eugeniu Coșeriu) e că, la aceasta a doua lectură, mai lentă și mai atentă, am realizat că el a văzut clar această legătură indisolubilă dintre filosofie și filologie pe care, înainte de el, mulți o ignoraseră și, din păcate, majoritatea o ignoră și astăzi. Când l-am citit prima dată, am făcut-o în grabă, căutând ceva care să-mi întărească punctul de vedere, dar fără să-mi acord timpul necesar pentru a înțelege pe deplin modelul său de gândire, în toată complexitatea lui. Abia acum am înțeles sensul profund al unității dintre filologie și filosofie.

Iată cum le prezenta Vico, în prima parte a secolului al XVIII-lea, în *Scienza nuova* [*Știința nouă*] (1744):

> § 138 La filosofia contempla la ragione, onde viene la scienza del vero; la filologia osserva l'autorità dell'umano arbitrio, onde viene la coscienza del certo.
> § 139 Questa degnità per la seconda parte diffinisce i filologi essere tutti i gramatici, istorici, critici, che son occupati d'intorno alla cognizione delle lingue e de' fatti de' popoli, così in casa, come sono i costumi e le leggi, come fuori, quali sono le guerre, le paci, l'alleanze, i viaggi, i commerzi.
> § 140 Questa medesima dignità dimostra aver mancato per metà così i filosofi che non accertarono le loro ragioni con l'autorità de' filologi, come i filologi che non curarono d'avverare // le loro autorità con la ragion de' filosofi; lo che se avessero fatto, sarebbero stati più utili alle repubbliche e ci avrebbero prevenuto nel meditar questa Scienza.
> § 141 L'umano arbitrio, di sua natura incertissimo, egli si accerta e determina col senso comune degli uomini d'intorno alle umane necessità o utilità, che son i due fonti del diritto natural delle genti.
> § 142 Il senso comune è un giudizio senzà'alcuna riflessione, comunemente sentito da tutto un ordine, da tutto un popolo, da tutta una nazione o da tutto il gener umano.

> § 143 Questa degnità con la seguente diffinizione ne darà una nuova arte critica sopra essi autori delle nazioni, tralle quali devono correre assai più di mille anni per provenirvi gli scrittori, sopra i quali finora si è occupata la critica. (Vico 2000: p. 246–247)[1]

La ce se referea Vico când vorbea de *definiția care urmează* (*la seguente diffinizione*)? Vico avea în vedere tocmai faptul că certitudinea faptelor particulare trebuie confruntată cu adevărul universal; în alte cuvinte, sublinia ideea că analiza faptelor dezvăluie și aceste principii „filosofice", o serie de concepte, de idei universale:

> §144 Idee uniformi nate appo intieri popoli tra esoloro non conosciuti debbon avere un motivo comune di vero.
> §145 Questa degnità è un gran principio, che stabilisce il senso comune del gener umano esser il criterio insegnato alle nazioni dalla provvedenza divina per diffinire il certo d'intorno al diritto natural delle genti, del quale le nazioni si accertano con intendere l'unità sostanziali di cotal diritto, nelle quali con diverse modificazioni tutte convengono. Ond'esce il dizionario mentale, da dar l'origini a tutte le lingue articolate diverse, col quale sta conceputa la storia ideal eterna che ne dia le storie in tempo di tutte le nazioni; del qual dizionario e della qual istoria si proporranno appresso le degnità loro proprie. (Vico 2000: p. 247)[2]

---

[1] În trad. în lb. rom., pe care o redăm mai jos, *dignità* este tradusă prin *demnitate*. Pentru a facilita înțelegerea, trebuie precizat că, în italiana veche, *degnità* [formă veche pentru *dignità*] înseamnă și „axiomă", adică un principiu care nu necesită demonstrație; fiind folosit cu acest sens mai ales de Vico. Așa cum se indică în Trecani, „**dignità** s. f. [dal lat. *dignĭtas -atis*, der. di *dignus* «degno»; nel sign. 3, il termine ricalca il gr. *ἀξίωμα*, che aveva entrambi i sign., di «dignità» e di «assioma»]. [...] **3.** ant. Principio filosofico generale, assioma, postulato [...]. Con questa accezione, il termine è più noto nella variante *degnità* (v.), per l'uso fattone dal Vico" (Vezi Trecani online, s.v. *dignità*: https://www.treccani.it/vocabolario/dignita/).

> § 138 Filosofia contemplă rațiunea, de unde vine știința adevărului; filologia observă autoritatea liberului arbitru uman, de unde vine conștiința certitudinii.
> § 139 Această demnitate, prin cea de-a doua parte a ei, îi definește ca filologi pe toți gramaticienii, istoricii, criticii care se ocupă cu cunoașterea limbilor și a faptelor popoarelor, atât în interiorul țării, cum sunt obiceiurile și legile, cât și în exterior, cum sunt războaiele, păcile, alianțele, călătoriile, comerțul.
> § 140 Aceeași demnitate demonstrează că au greșit pe jumătate atât filosofii care nu și-au asigurat rațiunile prin autoritatea filologilor, cât și filologii care nu s-au îngrijit să-și adevereasc autoritățile prin rațiunea filosofilor; dacă ar fi făcut-o, ar fi fost mai utili republicilor și ne-ar fi luat-o înainte în meditarea acestei Științe.
> § 141 Liberul arbitru uman, prin natura sa extrem de nesigur, se asigură și se determină prin bunul-simț al oamenilor cu privire la necesitățile sau utilitățile umane, care sunt cele două izvoare ale dreptului natural al ginților.
> § 142 Bunul-simț este o judecată fără nicio reflecție, simțită în comun de o întreagă ordine, de un întreg popor, de o întreagă națiune sau de întregul gen uman.
> § 143 Această demnitate, împreună cu definiția următoare, va oferi o nouă artă critică asupra acestor autori ai națiunilor, în rândul cărora trebuie să treacă mult mai bine de o mie de ani pentru a apărea scriitorii de care s-a ocupat critica de până acum. (Vico 1972)

[2] În trad.: § 144 Idei uniforme, născute la popoare întregi care nu se cunosc între ele, trebuie să aibă un temei comun de adevăr.

> § 145 Această axiomă este un mare principiu care stabilește că simțul comun al genului uman este criteriul predat națiunilor de către providența divină pentru a defini ceea ce este cert în privința dreptului natural al ginților; de acest drept națiunile se asigură înțelegând unitatea substanțială a unui asemenea drept, asupra căruia, cu diferite modificări, toate convin. De aici derivă dicționarul mental, menit să dea origine tuturor limbilor articulate diferite, dicționar prin care este concepută istoria ideală eternă, care să ne ofere în timp istoriile tuturor națiunilor; axiomele proprii acestui dicționar și acestei istorii vor fi propuse mai jos (Vico 1972).

Pe Alexandru Mareș nu l-am auzit aproape niciodată vorbind despre filosofie. Nu știu dacă îl interesa (în sensul că nu știu dacă citea sistematic filosofie și dacă își punea probleme filosofice). Cu siguranță citea. Când lucram la prima teză de doctorat și i-au căzut întâmplător ochii pe un citat din Hegel, a doua zi mi-a adus și mi-a dăruit o lucrare a lui Hegel din biblioteca personală a domniei sale. Nimeni nu cumpără cărțile lui Hegel, dacă nu e interesat de filosofie.

Dar dincolo de asta, Alexandru Mareș e „filosof" fără să știe sau, mai bine zis, fără să o pretindă. Nu poți fi un mare filolog, la nivelul la care a ajuns Alexandru Mareș, fără să ai o înțelegere profundă a ceea ce faci, fără să fii capabil să explici principiul întemeietor și scopul filologiei. Alexandru Mareș nu doar a aplicat metoda filologică, ci a și redefinit-o. A fost mereu preocupat de aspectele teoretice, de definirea principiilor și a conceptelor. Lucrarea *Introducere în filologia românească. Probleme. Metode. Interpretări* (1974), scrisă în colaborare cu Ion Gheție, este dovada acestui fapt. Mulți cred că o lucrare introductivă este una care simplifică, în sensul că rămâne cumva la suprafața lucrurilor. Nimic mai adevărat. O lucrare introductivă este despre lucrurile simple, adică esențiale, și este una dintre cele mai grele întreprinderi. Simplitatea este un punct la care ajungi, nu unul de la care pleci.

Aceeași rigoare și acribie o întâlnim în toate lucrările sale, fie că este vorba de o lucrare monumentală, precum *Filigranele hîrtiei întrebuințate în țările române în secolul al XVI-lea* (Mareș 1987), de ediția unui text vechi, precum *Liturghierul lui Coresi* (Mareș 1969), de articole pe teme dintre cele mai variate (a se vedea, spre exemplu, studiile grupate în Mareș 2005) sau de argumente care nu țin, *stricto sensu*, de ceea ce numim îndeobște filologie, precum *Originile scrisului în limba română* (Gheție, Mareș 1985). Dacă ar fi să ne gândim la toate lucrările publicate, la toate lecturile și, în general, la toată munca depusă, iese la iveală un efort atât de mare și o capacitate a minții de a cuprinde înțelesuri atât de profunde încât *să sparie gândul*.

Alexandru Mareș îndreptățește cu asupră de măsură faimosul principiu al lui Vico, *verum et factum convertuntur*, principiu pe care mai târziu Gaukroger (1986) l-a numit *the maker's knowledge principle*, adică „știe cine face". Alexandru Mareș nu doar știe să facă, dar, așa cum spuneam ceva mai înainte, are o înțelegere profundă a ceea ce face, reușește să formalizeze niște principii, să definească niște modele, să creeze o școală, după cum reiese și din o serie de contribuții recente, precum „Școala filologică din Institutul „Iorgu Iordan – Al. Rosetti" " (Mareș 2009) sau „L'édition des textes roumains anciens" (Mareș 2015). Mareș este un maestru pentru că este creator de școală, a creat o extraordinară școală de filologie la Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti" al Academiei Române din București; în realitate, este vorba de o școală a cărei autoritate s-a impus atât la nivel național cât și internațional.

2. Filologia – arta de a face lucrurile *lento*. De la Nietzsche citire

În ultima vreme se vorbește din ce în ce mai mult despre așa-zisa *filosofie lentă* [*slow philosophy*], ca atitudine universală față de tot ceea ce facem. Aparent, ea pare a fi inspirată de conceptul de *slow food*, introdus în anii optzeci de Carlo Petrini la Torino. Puțini își aduc poate aminte că înainte de Petrini, cu circa un secol, un mare

filosof german, Friedrich Nietzsche, care a petrecut un timp îndelungat în Italia (cf. de Pourtalès 2022), adusese un extraordinar elogiu filologiei tocmai din această perspectivă a unei *filosofii lente*.

Iată ce scria Nietzsche în prefața sa, din 1886, la lucrarea *Morgenröthe: Gedanken über die moralischen Vorurtheile* [*Aurora. Gânduri asupra prejudecăților morale*], lucrare finalizată cu cinci ani înainte:

> – Zuletzt aber: wozu müssten wir Das, was wir sind, was wir wollen und nicht wollen, so laut und mit solchem Eifer sagen? Sehen wir es kälter, ferner, klüger, höher an, sagen wir es, wie es unter uns gesagt werden darf, so heimlich, dass alle Welt es überhört, dass alle Welt uns überhört! Vor Allem sagen wir es langsam… Diese Vorrede kommt spät, aber nicht zu spät, was liegt im Grunde an fünf, sechs Jahren? Ein solches Buch, ein solches Problem hat keine Eile; überdies sind wir Beide Freunde des lento, ich ebensowohl als mein Buch. Man ist nicht umsonst Philologe gewesen, man ist es vielleicht noch, das will sagen, ein Lehrer des langsamen Lesens: – endlich schreibt man auch langsam. Jetzt gehört es nicht nur zu meinen Gewohnheiten, sondern auch zu meinem // Geschmacke, – einem boshaften Geschmacke vielleicht? – Nichts mehr zuschreiben, womit nicht jede Art Mensch, die „Eile hat", zur Verzweiflung gebracht wird. Philologie nämlich ist jene ehrwürdige Kunst, welche von ihrem Verehrer vor Allem Eins heischt, bei Seite gehn, sich Zeit lassen, still werden, langsam werden –, als eine Goldschmiedekunst und -kennerschaft des Wortes, die lauter feine vorsichtige Arbeit abzuthun hat und Nichts erreicht, wenn sie es nicht lento erreicht. Gerade damit aber ist sie heute nöthiger als je, gerade dadurch zieht sie und bezaubert sie uns am stärksten, mitten in einem Zeitalter der „Arbeit", will sagen: der Hast, der unanständigen und schwitzenden Eilfertigkeit, das mit Allem gleich „fertig werden" will, auch mit jedem alten und neuen Buche: – sie selbst wird nicht so leicht irgend womit fertig, sie lehrt gut lesen, das heisst langsam, tief, rück- und vorsichtig, mit Hintergedanken, mit offen gelassenen Thüren, mit zarten Fingern und Augen lesen… Meine geduldigen Freunde, dies Buch wünscht sich nur vollkommene Leser und Philologen: lernt mich gut lesen! – (Ruta bei Genua, im Herbst des Jahres 1886; Nietzsche 1887: § 5, p. X–XI)[3]

[3] În trad.: „În sfârşit însă: de ce ar trebui să spunem ceea ce suntem, ceea ce vrem şi nu vrem, atât de tare şi cu atâta înflăcărare? Să privim lucrurile mai la rece, mai de departe, mai înţelept, de mai sus; să le spunem, aşa cum se cuvine să le spunem între noi, atât de tainic, încât toată lumea să nu audă, încât toată lumea să nu ne audă! Mai presus de toate, să le spunem domol... Această prefaţă vine târziu, dar nu prea târziu; ce importanţă au, în fond, cinci, şase ani? O asemenea carte, o asemenea problemă nu se grăbeşte; de altfel, amândoi suntem prieteni ai lui lento, eu la fel ca şi cartea mea. Nu degeaba ai fost filolog, poate că mai eşti încă, adică un profesor al cititului domol: – în cele din urmă, scrii şi domol. Acum ţine nu numai de deprinderile mele, ci şi de gustul meu – un gust răutăcios, poate? – de a nu mai scrie nimic prin care orice soi de oameni care „se grăbesc" să nu fie aduşi la disperare.

Căci filologia este acea venerabilă artă care cere de la admiratorul ei mai presus de toate un singur lucru: să stea deoparte, să-şi lase timp, să devină tăcut, să devină domol –, ca o artă de giuvaiergiu şi cunoscător al cuvântului, o artă care nu are de îndeplinit decât o muncă fină, precaută şi care nu realizează nimic dacă nu realizează lento. Tocmai de aceea însă, ea este astăzi mai necesară ca oricând, tocmai prin aceasta ea ne atrage şi ne farmecă cel mai puternic, în mijlocul unei epoci a „muncii", adică: a grabei, a repezelii indecente şi transpirate, care vrea să „isprăvească" imediat cu toate, chiar şi cu fiecare carte veche sau nouă: – ea însăşi nu isprăveşte aşa de uşor cu nimic, ea învaţă să se citească bine, adică domol, profund, privind înainte şi înapoi, cu gânduri ascunse, cu uşi lăsate deschise, cu degete şi ochi delicaţi…

Răbdătorii mei prieteni, această carte nu-şi doreşte decât cititori şi filologi desăvârşiţi: învăţaţi să mă citiţi bine!" (Ruta lângă Genova, în toamna anului 1886; Nietzsche 2006: § 5, p. 13).

Cred că este cel mai frumos omagiu adus vreodată filologiei. Iar faptul că acest omagiu a fost adus de un filosof precum Nietzsche, ne ajută să înțelegem acest adevăr simplu: că filologia face bine la casa filosofului. Filologia este arta lecturii lente, a gândirii lente prin definiție. Ea implică, în mod necesar, o filosofie lentă.

Johannes Kabatek, într-un alt fel și dintr-o perspectivă diferită, vorbea și el despre o empatie cu textul, o empatie pe care doar lucrul îndelungat, pas cu pas, încet, o poate stabili; în cazul avut în vedere de autor, era vorba de familiarizarea unei doctorande cu un text vechi prin copierea de mână, prin munca migăloasă și lentă, care încetinește lucrul și, aparent, te face să pierzi timp:

> Trăim în epoca marilor corpusuri, a sofisticării tehnice care ne permite să vedem istoria unui lexem sau a unei construcții făcând două *click*-uri cu *mouse*-ul și să lăsăm în urmă timpul fișelor și al extracției manuale a exemplelor. Cel puțin este ceea ce obișnuim să presupunem. Totuși, în ciuda enormei facilități pe care o oferă noile mijloace, a fost ceva în această cunoaștere a textelor care s-a obținut prin actul copierii: efortul enorm și contactul intens cu textele i-au dat doctorantei mele o senzație de certitudine și de siguranță și cei care vorbeam cu ea ne dădeam seama că vorbim cu o expertă, cu o persoană care știe despre ce vorbește, care păstra o comoară pe care ea însăși o adunase. (Kabatek 2015: 52)

Căci dacă privești lucrurile dintr-o altă perspectivă, atunci ajungi să vezi „ca timp câștigat tocmai timpul pierdut cu munca enormă" (Kabatek 2015: 52). Doctoranda în cauză chiar reușise să facă din necesitate virtute. Doar lucrul îndelungat a făcut posibilă empatia cu textele de care se ocupa și a dus la acea certitudine care vine din cunoașterea faptelor, adică la conștiința certului (*la coscienza del certo*) despre care vorbea Vico (2000: §138).

Dacă cu ceva mai mult de zece ani în urmă, se putea face totul cu un *click*, astăzi, în vremea lui ChatGPT, aproape că nu trebuie să mai facem nimic. În realitate, adevărata revoluție ar fi aceea de a-l învăța pe ChatGPT să gândească încet, să lucreze filologic. Adică, așa cum o face de-o viață Alexandru Mareș. El intră în empatie cu textele vechi. Uneori e nevoie de zile, săptămâni, chiar luni întregi de cercetare, de lecturi, de analiză, de dialog continuu cu textul, pentru a înțelege sensul unei propoziții, al unei însemnări marginale, al unui cuvânt. El este maestru al filologiei, în sensul ei cel mai profund, adică un maestru al artei de a gândi, citi și scrie încet, pe scurt, un maestru al artei de a lucra *lento*.

3. Filosofia și filologia – forme ale artei critice

Revenind acum la relația dintre filosofie și filologie, cred că ceea ce le unește este arta critică. Nu întâmplător, Vico definea noua știință (*scienza nuova*) ca pe o nouă artă critică (Vico 2000: §143, p. 247). În prefața la prima ediție a lucrării sale *Critica rațiunii pure* [*Kritik der reinen Vernunft,* 1781), Kant constata cum filosofia [*Metaphysik* –metafizica], odată regina tuturor științelor, ajunsese să fie disprețuită:

> Es war eine Zeit, in welcher sie die Königin aller Wissenschaften genannt wurde, und wenn man den Willen für die That nimt, so verdiente sie, wegen der vorzüglichen Wichtigkeit ihres Gegenstandes, allerdings diesen Ehrennamen. Jetzt bringt es der Modeton des Zeitalters so mit sich, ihr alle Verachtung zu beweisen und die Matrone klagt, verstossen und verlassen, wie // Hecuba […]. (Kant 1919: 13–14)[4]

Potrivit filosofului german, pentru a-și recâștiga statutul, filosofia trebuia să redevină o artă critică (Kant 1919: p. 15 ș.u.); adică exact ceea ce spusese deja Vico și ceea ce Kant încearcă să facă. În alte cuvinte, am putea spune că filosofia trebuia să redevină „filologică" sau, cum zicea Husserl, mai târziu, să devină o știință riguroasă, adică riguros întemeiată prin confruntarea cu realitatea [esența obiectivă] a faptelor (Husserl 1911).

Recent, în Premiza (*Premessa*) la *Copisti e filologi* (ediția în limba italiană a lucrării *Scribes and Scholars* a lui Reynolds and Wilson), Billanovich definea filologia clasică drept mama și maestra tuturor disciplinelor umaniste: „La filologia classica è una disciplina antica: madre e maestra delle altre materie nelle nostre Facoltà di lettere e filosofia" (Billanovich 2016: p. XIV). Pornind tocmai de la această afirmație a lui Billanovich, Margherita Losacco reflectă asupra declinului filologiei clasice și se întreabă ce viitor ar putea avea o astfel de disciplină. Răspunsul propus de Losacco este cel pe care îl dăduse deja Paolo Chiesa, cu doi ani înainte, și care merită realuat și aici:

> Diverso, e certo più importante, è il tema dell'importanza della filologia, come metodo generale di approccio ai testi, ma forse anche più in generale come metodo critico di interpretazione della realtà. La mentalità comune, al giorno d'oggi, pare quanto mai lontana dagli atteggiamenti filologici: le persone sono bombardate di informazioni, ma non sono interessate a decodificarne il percorso, che è invece quanto fa la filologia; la conoscenza storica – e la filologia è una forma di conoscenza storica, o un metodo per produrre conoscenza storica – è ridotta al rango di curiosità culturale, ma non è più fondamento della civiltà. [...] Sembra importante ribadire e sostenere un percorso educativo che valorizzi il rigore, e che mostri che anche ciò che appartiene all'ambito umanistico (e letterario in particolare) si può studiare secondo linee scientifiche. La filologia, nella sua natura, è // una disciplina di verità: il suo obiettivo è quello di mettere i documenti – i testi letterari, nel caso specifico – nella loro esatta luce, senza i fraintendimenti dovuti a successive interpretazioni e senza le confusioni che si possono generare frapponendo diversi strati del testo; di far parlare i testi con il linguaggio e i modi dell'autore, senza le interferenze della storia. Ben vengano, poi, tali interferenze, che sono la vita della letteratura, la sua comunicabilità e la sua produttività; a patto però che i piani restino distinti, e che non si cerchi di attribuire all'autore del passato ciò che invece è nostro. Nel nostro piccolo, proponiamo un modello, che auspichiamo che si possa praticare anche in

[4] În trad.:: „A fost o vreme când era numită regina tuturor științelor, și dacă se ia intenția drept faptă, atunci merită fără îndoială, din cauza importanței eminente a obiectului ei, acest nume de cinste. Acum tonul la modă al epocii cere să i se arate tot disprețul, și matroana se tânguie, alungată și părăsită, ca Hecuba…" (Kant 2011: p. 15).

> altri settori e in altri contesti: una via 'filologica' complessiva nell'approccio alla realtà». (Chiesa 2017: p. 438–439, *apud* Losacco 2019: p. 114–115)[5]

Filologia, în accepția ei comună, are de-a face cu critica textelor sau cu analiza critică a textelor, dar nu în sensul criticii literare (hermeneuticii literare), ci în sensul reconstituirii textului și al „adevărului" textului. La fel ca în cazul filosofiei, esența filologiei constă în arta de a ajunge la adevăr pe cale critică, sprijinindu-se mereu pe certitudinea dată de fapte.

Problemele ridicate de Chiesa, sunt de fapt aceleași cu întrebările la care se referea Mareș în „Devenirea mea filologică":

> Și astăzi, ca în urmă cu aproape cinci decenii, trăiesc o plăcere aparte când deschid un manuscris vechi, lipsit de orice indicație asupra datei și locului scrierii. Și pe deasupra acefal, lipsit deci de titlu. Și pentru ca plăcerea să fie deplină, să constat, la o simplă frunzărire, că textul său conține un filon lingvistic interesant sau o informație istorică ori literară inedită. Și iată-mă pus să răspund la întrebări de tipul: Când și unde a fost scris? Ce scriere conține, una originală sau una tradusă? Și, dacă cumva o scriere originală, este aceasta autentică sau plăsmuită? Iar, dacă avem a face cu o traducere, ce sursă a urmat? A mai fost întâlnită scrierea respectivă și în alte manuscrise? Și, în caz afirmativ, în ce relații se află versiunea nou descoperită cu celelalte versiuni? Din ce mediu cultural provine manuscrisul? Și, eventual, cine a putut fi copistul? Dar autorul traducerii ori cel al scrierii originale? Și cum se explică cutare fonetism sau cutare formă morfologică? Dar cuvintele x, y, z, neînregistrate de dicționare? Și ce dezlegare se poate da cutărui cuvânt sau pasaj obscur? Și, desigur, în funcție de anumite particularități ale manuscrisului, întrebările ar putea continua cu referiri la ornamentație, filigran, legătură, coperte etc. Într-un cuvânt, deschizând acel manuscris, mă aflu în fața unor necunoscute, mai mult sau mai puțin numeroase, care își așteaptă lămurirea. Iar eu, din clipa următoare, mă consider angajat să caut răspunsurile așteptate. (Mareș 2012: p. 248)

---

[5] Losacco citează din Paolo Chiesa, „Filologia mediolatina", *Prassi Ecdotiche della Modernità Letteraria*, 2, 2017, p. 435–439. În trad. rom.: „Diferită și, cu siguranță, mai importantă, este problema importanței filologiei ca metodă generală de abordare a textelor, dar poate chiar dintr-o perspectivă mai amplă, în general, ca metodă critică de interpretare a realității. Mentalitatea comună, în zilele noastre, pare departe de atitudinile filologice: oamenii sunt bombardați cu informații, dar nu sunt interesați să le decodeze traseul, ceea ce, în schimb, este ce face filologia; cunoașterea istorică – iar filologia este o formă de cunoaștere istorică, sau o metodă de producere a cunoașterii istorice – este redusă la rangul de curiozitate culturală, dar nu mai este fundamentul civilizației. [...] Pare importantă reafirmarea și susținerea unui parcurs educațional care să valorizeze rigoarea și care să arate că până și ceea ce aparține domeniului umanist (și celui literar, în particular) poate fi studiat potrivit unor criterii științifice. Filologia, prin natura sa, este // o disciplină a adevărului: obiectivul său este de a pune documentele – textele literare, în acest caz specific – în exacta lor lumină, fără neînțelegerile datorate interpretărilor ulterioare și fără confuzia care poate apărea din interpunerea diferitelor straturi ale textului; de a lăsa textele să vorbească cu limbajul și manierele autorului, fără interferența istoriei. Astfel de interferențe sunt însă binevenite, întrucât ele reprezintă viața literaturii, comunicabilitatea și productivitatea ei; cu condiția, însă, ca nivelurile să rămână distincte și să nu se încerce să i se atribuie autorului din trecut ceea ce, în schimb, ne aparține. În felul nostru, propunem un model care sperăm să poată fi aplicat și în alte sectoare și în alte contexte: o cale „filologică" atotcuprinzătoare în abordarea realității". [Trad. mea – F.V.]

Într-un fel, orice cercetător își pune întrebări mai mult sau mai puțin asemănătoare, fiindcă acestea definesc atitudinea filologică. Aceleași întrebări mi le pun și eu mereu. Chiar dacă m-am ocupat mai mult de alte lucruri (în sensul că nu m-am ocupat în mod continuu de filologie română veche și nici măcar de filologie în sens strict), într-un fel, nu am încetat niciodată să fac filologie, fie că mă aplecam asupra unui text filosofic sau încercam să descifrez manifestele Avangardei ruse, fie că încercam să citesc printre rânduri discursurile lui Stalin sau să înțeleg esența politicilor de integrare europeană. Recent, în timp ce lucram la un studiu despre metaforă în concepția lui Coșeriu și, respectiv, a lui Vico (Vîrban 2025), mi-am dat seama că, orice aș face, iese mereu la iveală filologul din mine, fiindcă, așa cum constata Nietzsche, nu degeaba unul e filolog. Pentru a da doar un exemplu, citind articolul lui Coșeriu despre *Creația metaforică în limbaj* (2000–2001), am început imediat să mă întreb care erau sursele concepției sale despre metaforă. Deși Coșeriu îl citează pe Cassirer, concepția sa seamănă mult cu cea a lui Vico. Și apoi, tot așa, am început să mă întreb de unde venea ideea lui Vico și cum se deosebea de ce zicea Aristotel despre metaforă și care era originea termenului, ce însemna în lumea greacă. Iar ca să fiu sigură de ce zicea Vico, trebuia să merg la textul original; în unele cazuri, în latină, în altele, în italiană (detalii în Vîrban 2025).

4. Cuvânt de mulțumire

Domnule Mareș, acest omagiu vine târziu și poate nu în forma pe care o așteptați. Am încercat doar să o spun *lento*, aproape tainic, între noi, încât să audă întreaga lume cine sunteți, ce înseamnă să fii filolog. Cine are urechi să audă, mai ales filologii, cei tineri în primul rând, și cei încă nenăscuți.

Cândva, Platon le-ar fi mulțumit zeilor, printre altele, pentru că se născuse în timpul lui Socrate. Închei zicând că am spus totul *lento*, fiindcă voiam să-mi spun lucrul acesta, în primul rând, mie, ca să-mi aduc aminte că într-o zi, cu mulți ani în urmă, am avut norocul să fiu cercetător, la Institutul de Lingvistică din București, în timpul lui Alexandru Mareș.

Domnule Mareș, filolog am fost și filolog am rămas (sau, cel puțin, m-am străduit mereu să fiu)! Și vă sunt, de aceea, profund recunoscătoare!

BIBLIOGRAFIE

Billanovich, Giuseppe, 2016, „Premessa” la L[eighton] D[urham] Reynolds, N[igel] G[uy] Wilson, *Copisti e filologi. La tradizione dei classici dall'antichità ai tempi moderni*, trad. it. di M. Ferrari, con una Premessa di G. Billanovich, Roma, Padova, Antenore, ed. a 4-a [ediții anterioare: 1969, 1973, 1987]; p. XIII–XVIII [*Scribes and Scholars: a Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford, Oxford University Press, 1968].

Chiesa, Paolo, 2017, „Filologia mediolatina”, *Prassi Ecdotiche della Modernità Letteraria*, 2, p. 435–439.

Coșeriu, Eugeniu, 2000–2001, „Creația metaforică în limbaj”, traducere de Eugenia Bojoga, *Dcaoromania*. Serie nouă, V–VI, p. 11–33 [„La creación metafórica en el lenguaje” Montevideo: Universidad de la República, 1956].

Gaukroger, Stephen 1986, „Vico and the Maker's Knowledge Principle”, *History of Philosophy Quarterly*, Vol. 3, No. 1 (Jan 1986), p. 29–44.

Gheție, Ion, Mareș, Alexandru, 1985, *Originile scrisului în limba română,* București, Editura Științifică și Enciclopedică.

Gheție, Ion, Mareș, Alexandru, 1974, *Introducere în filologia românească. Probleme. Metode. Interpretări,* București, Editura Enciclopedică Română.

Husserl, Edmund, 1994, *Filosofia ca știință riguroasă,* traducere, postfață, note și comentarii de Alexandru Boboc, București, Paidea [*Philosophie als strenge Wissenschaft, LOGOS*, Band I, 1910/11, p. 289–341]

Kabatek, Johannes, 2015, „Lingvistica empatică”, în Kabatek*, Tradiții discursive. Studii,* traducere de Cristina Bleorțu și Adrian Turculeț, ediție îngrijită de Cristina Bleorțu, Adrian Turculeț, Carlota de Benito Moreno și Miguel Cuevas-Alonso, București, Editura Academiei Române, p. 51–62 [„Lingüística empática”, *Rilce: Revista de Filología Hispánica,* 30(3), 2014, 705–723].

Kant, Immanuel, 1919, *Kritik der reinen Vernunft,* Leipzig, Felix Meiner, die elfte Auflage [prima ediție: 1781].

Kant, Immanuel, 2011, *Critica rațiunii pure,* traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisiuc, ediția a III-a, revizuită, îngrijită de Ilie Pârvu, București, Editura Univers Enciclopedic [prima ed. rom. 1969].

Losacco, Margherita, 2019, „«Madre e maestra delle altre materie»: la filologia classica come scienza e metodo”, *Griseldaonline* 18, 2, p. 103–116.

Mareș, Alexandru, 1969, *Liturghierul lui Coresi,* București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Mareș, Alexandru, 1987, *Filigranele hârtiei întrebuințate în țările române în secolul al XVI-lea,* București, Editura Academiei Republicii Socialiste România.

Mareș, Alexandru, 2005, *Scriere și cultură românească veche,* București, Editura Academiei Române.

Mareș, Alexandru, 2009, „Școala filologică din Institutul „Iorgu Iordan – Al. Rosetti” ”, în *Limba română,* LVIII (1), Secțiunea *Filologie*, p. 65–70.

Mareș, Alexandru, 2012, „Devenirea mea filologică”, în *De ce am devenit lingvist? Omagiu academicianului Marius Sala* (editat de Emanuela Timotin și Ștefan Colceriu), București, Univers Enciclopedic Gold.

Mareș, Alexandru, 2015, „L’édition des textes roumains anciens”, în *Manuel de la philologie de l’édition,* editor David Trotter, Berlin-Boston, De Gruyter, 2015 (Manuals of Romance Linguistics, 4), p. 95–130.

Nietzsche, Friedrich, 1887. *Morgenröthe: Gedanken über die moralischenVorurtheile,* Leipzig, E.W. Fritzsch. Lucrarea a fost completată în 1881; prefața a fost scrisă abia în 1886.

Nietzsche, Friedrich, 2006, *Aurora. Gânduri asupra prejudecăților morale,* traducere de Mihai Mircea Zdrenghea, București, Editura Humanitas [prima ed. rom 1993].

de Pourtalès, Guy, 2022, *Nietzsche in Italia,* trad. it. di Anna Pensante, Milano, Luni Editrice [*Nietzsche en Italie*, Paris, Grasset, 1929].

Vico, Giambattista, 2000, *Scienza nuova,* in Vico, *Autobiografia, Poesie, Scienza nuova.* A cura di Pasquale Soccio. Milano: Garzanti, 73–602 [prima ed. 1725, a doua în 1730 (ușor revizuită în 1744)].

Vico, Giambattista, 1972, *Știința nouă. Principiile unei științe noi cu privire la natura comună a națiunilor, precedată de Autobiografie,* cu Studiu introductiv și indici, Note de Fausto Nicolini și Nina Façon, București, Editura Univers.

Vîrban, Floarea, 2006, „Filologia – cercetare transdisciplinară”, în *Limba română,* LV/5–6, 417–430.

Vîrban, Floarea, 2025, „Metaphor in Vico and Coseriu”, *Energeia* [Online Journal for Linguistics, Language Philosophy and History of Linguistics] X, p. 43–90.

ON THE DIGNITY OF PHILOLOGY – THE ART OF DOING THINGS *LENTO*

(Abstract)

We tend to see one field of knowledge as more important than others, that is, to create hierarchies. Without downplaying any field, we must acknowledge that philosophy and philology are fundamental pillars of research. Without philosophy, philology – like any science – lacks foundation and purpose; yet without philology, philosophy is empty. By this, I do not mean that we should all read Aristotle or Hegel (though we would all benefit from doing so) or become experts in philology (which, again, would do no harm), but simply that research entails both a philosophical and a philological attitude. Like philosophy, philology transcends the narrow confines of a single discipline; it is – as I noted twenty years ago – transdisciplinary research by its very nature (Vîrban 2006). At least, this is the conclusion I have reached through my own experience and, above all, inspired by the ideas of great philosophers, such as Vico, Kant, and Nietzsche, and by the example of an exceptional philologist I had the privilege of knowing: Alexandru Mareș. Philosophy and philology are manifestations of the art of criticism (critical thought), and the categorical imperative of such an art or mode of thought is to do everything *lento*.

Cuvinte-cheie: filosofie, filologie, artă critică, arta de a lucra *lento*.
Keywords: philosophy, philology, critical art, the art of doing things *lento*.

Accademia Europea di Firenze
Firenze, Italia, Via Cavour 37
CEA Abroad
Firenze, Italia, Piazza della Repubblica 6
floarea.virban@gmail.com